

CO VŠECHNO MOHOU O POLITICE VYPOVĚDĚT VOLBY? DISKURSVNÍ ANALÝZA KAMPANÍ PŘED SLOVENSKÝMI VOLBAMI V BŘEZNU 2012 /

VERONIKA ŠPRINCOVÁ

MAĐAROVÁ, ZUZANA, OSTERTÁGOVÁ, ALEXANDRA. 2013. POLITIKA VYLÚČENIA A EMÓCIÍ. ASPEKTY PREDVOLEBNEJ KAMPANE 2012.

BRATISLAVA: ASPEKT.

Nakladatelství Aspekt vydalo v rámci projektu s pracovním názvem „Rodové aspekty politickej komunikácie“ v ediční řadě Aspekty další soubor původních textů dvou autorek – Zuzany Maďarové a Alexandry Ostertágové, který volně navazuje na předchozí publikaci s názvem *Politiky a političky. Aspekty politickej subjektivity žien*. Tentokrát se autorky ve dvou textech zaměřily na analýzu kampaní před slovenskými parlamentními volbami na jaře 2012. Zatímco Alexandra Ostertágová analyzuje předvolební programy stran a soustřeďuje se zejména na pojetí občanství v nich obsažené, resp. na pojetí občanky či občana, Zuzana Maďarová zkoumá „živější“ materiál – předvolební mítinky dvou nejvýraznějších politických stran.

Oproti předchozímu sborníku je tato publikace ještě kompaktnější, i když se již nezaměřuje pouze na gender, ale i na další roviny společenského znevýhodnění na jedné straně a na straně druhé na různé aspekty politické komunikace využívané v předvolební kampani. Autorkám se opět podařilo zpracovat velmi aktuální téma originálním způsobem s dobrým ukotvením v teoriích i metodologii a s obecnějším přesahem.

V první stati s názvem *Kto je občan. Konštrukcia občianstva v programoch politických strán* prezentuje Alexandra Ostertágová výsledky své analýzy předvolebních programů všech kandidujících subjektů, přičemž se soustředí zejména na způsob, jakým konstruují (ať již explicitně či implicitně) představu občana či občanky. Kromě různých předpokláda-

ných společenských, demografických a etnických charakteristik nebo sexuální orientace občanů a občanek zde velmi výrazně vystupuje dichotomie soukromé a veřejné sféry.

Kritika oddělování veřejné (konotované jako mužské) a soukromé (konotované jako ženské) sféry se v rámci feministického myšlení tradičně objevuje právě v souvislosti s obecnější kritikou klasických přístupů k otázce občanství. Cílem této kritiky bylo především jeho liberální pojetí, a to na základě tvrzení, že podporuje nerovné podmínky ve společnosti. Klíčovými body argumentace bylo poznání, že liberální představa spočívá v univerzálním pojetí občanství – „všichni občané jsou si rovni“ –, které je založeno jednak na *falešné univerzalitě* a jednak na základní představě dvou *oddělených sfér*, veřejné a soukromé.

Susan Moller Okin, jedna z nejvýznamnějších feministických kritiček konvenčního liberálního přístupu, upozorňuje na skutečnost, že subjektem ve veřejné sféře je explicitně (nebo v novějších teoriích implicitně) osoba mužského pohlaví, nebo přesněji muž jakožto hlava domácnosti (Okin 1998: 118). Tento problém však nelze překonat pouhým užitím genderově neutrálního jazyka. To samo o sobě totiž neznamená skutečně reflektované zahrnutí žen do konkrétních teorií.¹ Zpravidla jde spíše jen o formální změnu, která směřuje k falešnému univerzalizmu² a zakrývání předpokladů vlastního myšlení (Okin 1998: 120n).

Ostertágová ve své důkladné analýze ukazuje, že se implicitní předpoklad aktivního *mužského* subjektu ve veřejné

ze pro muže? Skutečně zabíjíme ženy, ztrácíme životy, protože nepřemýšlíme o ženách. Špatně sloužíme polovině lidstva, což je věc, kterou musíme urychleně řešit. Potřebujeme politiky, potřebuje grantové agentury, parlamenty, Evropský parlament a Evropskou komisi, aby se do toho vložily a začaly konat. Potřebujeme formální politiky, za kterými budou následovat finance,“ uza-
vřel prorektor.

Poznámky

1 Text je zkrácenou verzí zprávy z konference, která byla publikována v newsLetteru 3/2013 Národního kontaktního centra – ženy a věda Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Zpráva je přetištěna se svolením redakce.

RODOVÁ ROVNOST V AKADEMICKÝCH A VÝSKUMNÝCH INŠTITÚCIÁCH: PROJEKT GENDERA / Alexandra Bitušíková

Moje dlhodobé pôsobenie v akademickom prostredí a osobný aj odborný záujem o rodové otázky ma priviedol k účasti vo viacerých európskych iniciatívach a projektoch, ktorých cieľom bolo a je sledovať štrukturálno-inštitucionálne, sociálne a kultúrne faktory, ovplyvňujúce kariérne cesty a postupy žien, ako aj ich účasť v rozhodovacích orgánoch akademických a výskumných inštitúcií. Jeden z nich, projekt 7. rámcového programu GENDERA (Gender Debate in the European Research Area; www.gendera.eu), sa v rokoch 2009–2012 sústredil na sledovanie tejto problematiky v deviatich krajinách (Grécko, Izrael, Maďarsko, Nemecko, Rakúsko, Sloven-

sféře objevuje nejen v teoriích, ale i v politické praxi – konkrétně v programech politických stran. Z její analýzy vyplývá i to, že politické strany stavějí i na obecnějších dichotomiích vytvářejících dvě kategorie – my a oni. Klíčovou roli zde sehrává pojem *slušnosti*, který je pevně propojen s (ekonomickou, tedy veřejnou) aktivitou. Pasivita je legitimní pouze u určitých skupin obyvatel a obyvatelek: u dětí, seniorů a senierek, nemocných a sociálně potřebných.

Důležitou dělicí linií se přitom zdá vůle pracovat, příp. obětovat účast na pracovním trhu „vyššímu cíli“ v podobě péče o rodinu a domácnost, která je spojena právě se ženami. Paradoxní přitom je, že aktivita občanů a občanek, voličů a voliček ve veřejné sféře je redukována na trh práce, rodinu (definovanou jako heterosexuální) a účast ve volbách. Další participace na rozhodování o věcech veřejných, tedy aktivní účast ve sféře politiky, se zdá být nežádoucí. A tak, ačkoli je předpokládaným ideálem ekonomicky aktivní občan(ka), občanství jako takové je konstruováno jako pasivní.

Ačkoli se autorka zaměřuje pouze na obsah volebních programů a konstrukce občanství v nich, vyvolává její analýza otázky spojené i s těmi, kdo tyto politické diskursy nesou. Implicitně se tu tedy objevuje nejen rovina politických aktérů a akterek, občanů a občanek definovaných ekonomickou aktivitou, ale i rovina politických reprezentantů a reprezentantek, kteří se prostřednictvím volebních programů prezentují a vypovídají mnohé i o sobě samých.

Pokud se v kampani objevily nějaké rozdíly, byly dány ideologickými kořeny jednotlivých stran, nikoli genderovými charakteristikami kandidujících, což naznačuje i obrazový materiál. Nepřímo se zde tedy dekonstruuje představa žen jakožto prvku kultivujícího politiku. Kandidátky nijak nevybočovaly z obecného vykreslování *slušných* občanů a na billboardech vyzývajících k boji proti „příživníkům“ se vedle sebe objevují muži i ženy. Na jedné straně tak kampaně stavěly na genderových stereotypech a konstruovaly rodinu jako společenství muže-živitele, ženy-pečovatelky a dětí,

na straně druhé však implicitně rozdílnost žen a mužů a jim připisovaných vlastností popírají.

Ačkoli se ženy i muži bez rozdílu identifikují s různými politikami a konstrukcemi občanů a občanek, přece jen mezi nimi existují rozdíly, což naznačuje druhá stať obsažená v knize – *Sex, vtipy a pop rock. Mítingy politických stran Smer-SD a SDKÚ-DS* –, jejíž autorkou je Zuzana Maďarová. Ta se již nezaměřuje na „statické“, jednosměrně komunikující volební programy, ale na „dynamické“ předvolební mítinky, které poskytují větší či menší prostor pro interakci s voliči a voličkami.

Maďarová důkladně analyzovala záznamy celkem čtyř mítinků dvou politických stran: Smer-SD a SDKÚ-DS v Prešově, Bratislavě (Smer-SD) a Nitře (SDKÚ-DS). Zaměřila se přitom na jejich celkovou strukturu i na podobu jednotlivých částí. Ústředním bodem analýzy jsou pro politiku poněkud atypické aspekty – humor a metafora.

Autorka přináší nepříliš optimistické svědectví o tom, nakolik pevnou součástí politických kampaní je sexismus. Vtipy, které zaznívaly v neformální části setkání, byly založeny na genderových stereotypech (nebo dokonce archetypech), což je paradoxní v situaci, kdy byly přímo spojeny s oslavou Mezinárodního dne žen. V této souvislosti je zarážející i prohlášení Roberta Fica, že „nebude jednoduché zkombinovat politiku a oslavu svátku žen“, který je z podstaty politický a připomíná boj za práva žen.

V porovnání s předchozí publikací *Politiky a političky. Aspekty politické subjektivity žien* se rysují vedle maskulinního pojetí politiky i posuny, které ve slovenském politickém diskursu nastaly po pádu vlády Ivety Radičové, první ženy ve funkci slovenské premiérky. Zdá se, jako by se s kritikou její osoby, politiky a vlády spojilo i uznání žen jako rovnoprávných politických akterek – na mítincích ostatně Smer-SD reprezentovali výhradně muži. SDKÚ-DS zastupovaly hned dvě ženy, což se však nijak pozitivně neprojevovalo v celkovém diskursu, který reprodukoval představu politiky jako mužské domény.

sko, Slovinsko, Španielsko a Taliansko). Cieľom projektu bolo sledovanie participácie žien vo vede a výskume vo vybraných krajinách, identifikácia a zber dobrých praktík adresujúcich bariéry brániace zvýšenej účasti žien v riadiacich pozíciách a v kariérnom raste. Na základe týchto výsledkov národné expertné skupiny pripravili návrh konkrétnych národných odporúčaní a opatrení pre univerzitné, vedecko-výskumné a riadiace politické štruktúry, ktoré majú viesť k zvýšeniu povedomia o probléme a k odstráneniu bariér brániacich rovnej účasti a kariérnemu postupu žien a mužov vo vede a výskume.

Projekt GENDERA bol jedným z projektov podporených v rámci 7. rámcového programu Európskej komisie ako Coordination and Support Action, čiže jeho primárnym cieľom nebol výskum, ale skôr iniciácia národných dialógov (na základe existujúcich výsledkov výskumov a dobrých praktík) a akcií, „ušítych na mieru“ každej krajiny. Ciele projektu GENDERA sledovali v prvej fáze identifikáciu, zbieranie a selekciu relevantných dobrých praktík zo zúčastnených krajín a následne pretavenie týchto vedomostí do národných odporúčaní pre akademické a výskumné inštitúcie, ale aj politické orgány. Identifikácia dobrých praktík vychádzala z piatich princípov a kritérií, na ktorých sa dohodli členky a členovia konzorcia projektu: dokázateľná úspešnosť, udržateľnosť, systematický prístup, transfer a inovatívnosť. Na základe spoločného rozhodnutia sledovali projektoví partneri iniciatívy, ktoré boli implementované v inštitúciách od 1. mája 2004, keď sa Európska únia rozšírila o desať nových štátov. Ich úlohou bolo zrealizovať prieskum existujúcich rodových iniciatív (dotazníky, emailová komunikácia, inštitucionálne výročné správy, hodnotiace správy, projektové výstupy, monitorovacie záznamy, súbory dobrých praktík atď.) a následne kvalitatívny výskum v každej inštitúcii, ktorá rodovo-relevantnú iniciatívu implementovala. Hĺbkové rozhovory s predstaviteľmi inštitúcií umožnili detailne analyzovať každú iniciatívu. Ak iniciatíva spĺňala požadované kritériá, bola zaznamenaná do jednotného dotazníkového formulára a zaradená do projektovej databázy. Inici-

Oproti komunálním volbám, které byly analyzovány v předchozí knize, se obsah částečně proměnil – zatímco mužský kandidát na primátora Bratislavy za Smer-SD kladl v roce 2010 velký důraz na participaci občanů a občanek a na inkluzivitu, ženská kandidátka nominovaná SDKÚ-DS vystupovala spíše v roli „velké matky“ a zaměřovala se primárně na určité vrstvy obyvatel (opět – ty slušné). V předvolební kampani v roce 2012 se do role „velkého otce“, nebo dokonce „neohroženého zachránce“ stavěl spíše Robert Fico, předseda Smer-SD. Požadavek na větší zapojení občanů se však vytratil v případě obou stran – Maďarová dokonce hovoří o „depolitizaci“ občanů a občanek, tedy o redukci úlohy veřejnosti pouze na akt hlasování ve volbách.

I tato druhá publikace Aspektu zaměřená na politiku zcela naplnila očekávání. Opět je skvěle teoreticky i metodologicky ukotvená a výstupy přesahují aktuální lokální a časový kontext. Na konkrétních příkladech velmi názorně ilustruje a analyzuje obecnější jevy a opět tak dává šanci i českému čtenářstvu lépe uchopit dění v české politice. Zejména při čtení studie o využívání humoru v předvolební kampani se lze jen stěží ubránit srovnání s letošní prezidentskou kampaní, kde humor používaný kandidáty postoupivšími do druhého kola volby využíval sexismu velmi otevřeně.

Opět se nabízí otázka, proč v České republice podobně rozsáhlé, komplexní a hlavně originálně uchopené zmapo-

vání tématu chybí. V tomto případě již neobstojí vysvětlení odlišným kontextem (i když na první premiérku si nejspíš ještě řadu let počkáme), jelikož popisované jevy se velmi podobným způsobem odrážejí i v české politice a v předvolebních kampaních. Nelze tedy než doufat, že se texty obou autorů stanou v příštím „supervolebním“ roce inspirací i pro české badatele a badatelky.

Literatura

- Okin, S. M. 1989. *Justice, Gender and the Family*. New York: Basic Books.
- Okin, S. M. 1998. „Gender, the Public and the Private.“ Pp. 116–141 in Phillips, A. (ed.). *Feminism and Politics*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Pateman, C. 2000. *Sexuální smlouva*. Bratislava: Aspekt.

Poznámky

- 1** Okin používá vžitě feministické označení této strategie jako „přidat ženy a zamíchat“/„add women and stir“ (Okin 1989: 11).
- 2** Pojmy jako „jedinec“ nebo „občan“ jsou konotovány jako mužské a v důsledku toho se nejen hypotetická společenská smlouva, ale i konkrétní zákony státu vztahují jinak na osoby mužského a na osoby ženského pohlaví (např. Pateman 2000: 62).

ZNEUŽÍVANÁ I OSLAVOVANÁ: EXOTIKA V ČESKÉM UMĚNÍ / MAREK HRUBEC TOMÁŠ WINTER (AUTOR), IVANA JONÁKOVÁ (KURÁTORKA). PALMY NA VLTAVĚ: PRIMITIVISMUS, MIMOEVROPSKÉ KULTURY A ČESKÉ VÝTVARNÉ UMĚNÍ 1850–1950. VÝSTAVA V ZÁPADOČESKÉ GALERII V PLZNI, 2013.

Mimoevropským kulturám se v posledním období věnuje opět zvýšená pozornost. Nejen z důvodu větší četnosti

různých ekonomických a kulturních globálních interakcí, ale také kvůli válkám mezi západními a islámskými země-

atívy, ktoré projekt sledoval, museli adresovať a podporovať rodovú rovnosť v skúmanej inštitúcii tak na štrukturálnej úrovni, ako aj individuálnej úrovni, prípadne mohli viesť k zvyšovaniu povedomia o rodovej rovnosti alebo k podpore rodového výskumu. Zameriavali sa na rôzne kariérne stupne od preduniverzitného vzdelávania (iniciatívy podporujúce záujem detí o vedu) cez univerzitné vzdelávanie všetkých stupňov až po celoživotný kariérny rast a postup.

Dobré praktiky sa zbierali v deviatich krajinách, ktoré sa líšia úrovňou implementácie rodových politík, čo sa odrazilo aj v množstve dobrých praktík identifikovaných v jednotlivých krajinách. Z celkového počtu šesťdesiat jeden, najviac praktík – štrnásť bolo zozbieraných v Nemecku (pričom toto číslo predstavuje len malé percento z existujúcich iniciatív); v Rakúsku, Grécku a Taliansku približne po desať; v Španielsku, Izraeli, na Slovensku, v Slovinsku a Maďarsku od päť po dve praktiky. Autori sumarizujúcej projektovej správy o dobrých praktikách – Florian Holzinger a Julia Schmidmayer – bližšie študovali participujúce krajiny z hľadiska rôznych indikátorov dôležitých pre rodovú rovnosť (HDP; zamestnanosť žien na plný a skrátený úväzok; pôrodnosť; dostupnosť služieb starostlivosti o deti; zamestnanosť žien s deťmi; nezamestnanosť alebo skrátený úväzok z dôvodu nedostatku zariadení pre deti; účasť žien v rozhodovacích pozíciách; rodové rozdiely v odmeňovaní; R&D a inovačné systémy). Rozdiely medzi sledovanými krajinami sa prejavili vo veľkosti a intenzite vedy a výskumu, zamestnanosti žien vo výskume a v úrovni inovatívnosti. Slovensko možno v tomto porovnaní zaradiť medzi krajiny s najnižšou intenzitou vedy a výskumu, so zanedbateľným podielom súkromného výskumného sektora a s vysokou zamestnanosťou žien-vedkýň v štátnom sektore, najmä v akademických inštitúciách. Zároveň Slovensko vykazuje najvyšší podiel žien vo výskume (42 %), pričom najnižší podiel má Nemecko a Rakúsko. Ako ukázala aj ENWISE správa a She Figures 2006, najvyššie zastúpenie žien vo výskume sa objavuje v krajinách a v sektoroch s najnižšími výdavkami na vedu

mi. V těchto souvislostech vznikají rovněž umělecké reflexe vztahů mezi západními a mimozápadními oblastmi světa. Umělecká díla oslovují širší veřejnost a odkrývají spletitá sociální, politická a genderová témata, a to jak současná, tak i historická. Dotýkají se koloniálních a imperiálních invazí, zneužívání i oslavování mimoevropských kultur, vzdvihování i potírání odlišných způsobů tamního společenského života, včetně oceňování ženských a mužských rolí v těchto kulturách i jejich deformování a zatracování.

Jedním z příspěvků k představení umělecké reflexe těchto témat se stala inspirativní výstava Palmy na Vltavě, která představila české výtvarné umění let 1850–1950, jež bylo ovlivněno původní kulturou Afriky, Amerik a Oceánie. Jelikož tyto vlivy nebyly dosud příliš analyzovány, je nesporně záslužné, že byly nyní mapovány. Zvláště proto, že se jednalo o první systematický a ucelený pohled na tuto problematiku. Výstava, jejímž autorem je Tomáš Winter z Ústavu dějin umění AV ČR a kurátorkou Ivana Jonáková ze Západočeské galerie, byla uspořádána od konce ledna do konce dubna 2013 ve výstavní síni Masné krámy v Západočeské galerii v Plzni.

Umění původních obyvatel subsaharské Afriky, jež v dějinách výtvarného umění bývalo označováno také jako „negerské“ umění, „indiánské“ umění v Amerikách a „etnické“ či „kmenové“ umění v dalších mimoevropských oblastech světa bývalo pojmenováno jako umění „primitivní“, ať už s pozitivními nebo negativními konotacemi. Autor výstavy se rozhodl pracovat s tímto historickým termínem, neboť – jak uvádí – pro současné umění by tento pojem sice nemusel vyhovovat, ale pro historické období zpracovávané výstavou je možné jej považovat za adekvátní. Tomu také odpovídá podtitul výstavy: Primitivismus, mimoevropské kultury a české výtvarné umění 1850–1950. Lze dodat, že slovo primitiv se v podobných souvislostech patrně poprvé vyskytuje v 15. století, kdy bylo vázáno na bytosti, z nichž pocházejí mnohá zvířata i člověk. Později Giambattista Vico či Paul Gauguin patřili mezi osobnosti, jež mají zásluhu na

otevření otázky primitivů, novoprimitivů a moderních primitivů širší veřejnosti.

Výstava v Plzni navazuje na projekty, které se zabývaly obdobnými tématy: na velkou výstavu „Primitivism“ in 20th Century Art: Affinity of the Tribal and Modern, jež se konala v Muzeu moderního umění v New Yorku v roce 1984, a v českém prostředí na výstavy Divočina – příroda, duše, jazyk, jež byla realizována v Galerii Klatovy v roce 2002, a Exotismy ve výtvarném umění XX. století v Čechách a na Moravě v Českém muzeu výtvarných umění v Praze v roce 2007.

Téma primitivismu a exotiky obsahuje řadu subtémat. Jedním z nich jsou otázky manipulace genderových vztahů, na jedné straně ponižování a podřizování osob dobývaných zemí, na straně druhé vnucování konstrukce vztahů, jež jsou výhodné či atraktivní pro západní hledisko: ať už je to romantizující zvěcnění konzervativních hierarchických vztahů mezi muži a ženami, nebo hypertrofie erotické a sexuální exotiky. Zneužívání a oslava exotiky zde koresponduje s podobnými stereotypními přístupy k ženám. Mnohá výtvarná díla sice takovou manipulaci neprovádějí, ale svojí mnohoznačností stojí na její hranici. Rovněž dobrý záměr interkulturní inspirace nemusí mít vždy jasné vyznění. Příkladem na plzeňské výstavě může být zobrazování americké tanečnice Josephiny Baker (vlastním jménem Freda Josephine McDonald), která byla oblíbena v českých uměleckých kruzích. Mnozí umělci a umělkyně ji výtvarně zachytili ve svých dílech, nejen Adolf Hoffmeister (1927) či Karel Teige (1928), ale také například Milada Marešová počátkem 30. let 20. století.

Orientalismus, primitivismus a příbuzné směry se staly důležitými pro řadu českých umělců, z nichž Josef Čapek byl výtvarným umělcem, který „domorodé“ umění analyzoval patrně nejvíce, zejména ve své knize Umění přírodních národů (1938). Ze sběratelských počínů není možné opomenout Vojtěcha Náprstka, který začal budovat muzeum technického a později obecného pokroku. Významný-

a výskum a najnižšie zastúpenie žien v sektoroch s najvyššími výdavkami na vedu a výskum. Podiel žien s najvyšším kvalifikačným stupňom (Grade A – profesorka) sa pohybuje od 20 % na Slovensku po 11 % v Grécku, pričom EÚ priemer je 19 %.

Napriek rôznorodosti rodovo relevantných národných ukazovateľov bariéry, ktoré nedovoľujú ženám napredovať vo vedeckej kariére rovnakým tempom ako muži, sú podobné v každej krajine, líšia sa len intenzitou a rozsahom. Iniciatívy, ktoré boli v rámci projektu GENDERA identifikované ako dobré praktiky, adresujú mnohé z týchto bariér. Zameriam sa najmä na praktiky zo zúčastnených „postsocialistických“ krajín.

1. Rodové stereotypy a profesijný a kariérny výber

Prvou skupinou bariér, ktoré adresujú zozbierané praktiky, sú rodové stereotypy týkajúce sa segregácie profesijného a kariérneho výberu. Iniciatívy v tejto skupine sa zameriavajú na podporu záujmu dievčat o vedu a vedeckú kariéru predovšetkým v STEM disciplínach. Príkladom úspešnej praktiky je pravidelná kampaň Technickej a ekonomickej univerzity v Budapešti s cieľom získať dievčatá na štúdium inžinierskych odborov.

2. Pomalý kariérny rast a opustenie vedeckej dráhy: deravé potrubie (leaky pipeline)

Deravé potrubie označuje skutočnosť, že ženy opúšťajú vedeckú dráhu častejšie než muži, alebo postupujú v kariérnom rebríčku pomalšie. Za týmto fenoménom sa skrýva viacero formálnych a neformálnych, často skrytých bariér. Vedie k „premárneným talentom“ (ENWISE Report), čo má za následok aj nedostatok žien v rozhodovacích funkciách či nedostatok ženských vzorov. Zozbierané prak-

mi sběrateli mimoevropského umění v českých zemích byli také umělci Adolf Hoffmeister či Emil Filla. Různé sbírky se objevily rovněž v souvislosti se vzrůstajícím zájmem o teoretickou práci Charlese Darwina a již dříve v návaznosti na různé cestovatelské a kolonizační výpravy. Objevitelé a dobytci jako Kryštof Kolumbus či ilustrátoři výprav jako Theodor de Bry, který však za oceán nikdy sám nevycestoval, inspirovali celou řadu umělců a učenců.

Primitivní člověk byl většinou považován za ambivalentní objekt a subjekt. Na jedné straně byl odmítán, například v souvislosti s africkým či maorským kanibalismem, na stranu druhou byl vyzdvihován jako ušlechtilý divoch. Dokladem jsou nejen proslulé texty, jejichž autorem je Jean-Jacques Rousseau, ale také například druhý díl spisu Truchlivý od Jana Ámose Komenského. Množství různých významů spojovaných s primitivním uměním ukazují Guguinovy obrazy, jež zdůrazňují sexualitu a exotiku, dále vliv primitivních motivů na kubismus, surrealismus či avantgardu. Fenomén Robinsona Crusoea nebo existence tzv. bílých černochů jsou dalšími důležitými motivy.

Významný je zde také kritický přístup ke kolonizaci mimoevropských teritorií, včetně kritiky zotročování a genocidy tamních obyvatel. Z tohoto hlediska plzeňská výstava představuje zejména Mikoláše Alše a Františka Kupku. Aleš se – především ve svém kresebném cyklu Živly – postavil proti evropské kolonizaci a vůči destrukci indiánské civilizace. Snažil se vyzvednout pozitivní hodnoty indiánské civilizace, jak jen to tehdejší pohled umožňoval. Podobně se vyjadřoval také Kupka, který je dnes znám především díky svým abstraktním obrazům. Relevantní a do značné míry stále aktuální je však jeho méně známá sociální kritika, mimo jiné i kvůli neschopnosti či neochotě většiny současných umělců identifikovat a zpracovat závažné sociální a politické problémy podobného druhu. Působivá jsou například Kupkova záhlaví kapitol nazvaných Kolonie (v knize Élisée Recluse L'Homme et la terre, 1904–1907). Talent

a odvalu projevil Kupka také ve vyobrazení podnikatelů kolonizujících jižní Afriku, konkrétně v akvarelu Mezinárodní banda kapitalistů, který je ilustrací z cyklu Peníze pro L'Assiette au Beurre (1902). V akvarelu Civilizátoři (ze stejného roku) přiblížil aktéry finančního kapitálu jako kolonizátory, kteří financují brutální okupaci Číny. Kniha doprovázející plzeňskou výstavu ukazuje na dílech Bohové rudochů (1904) a Bůh Vatikánu (1904) Kupkovo srovnání krutého mučení lidí ve jménu náboženství v různých kulturách. Za zmínku stojí, že Vatikán nevychází z tohoto srovnání zrovna vítězně, i když hlavní ideou je zde kritika krutostí páchaných ve všech náboženských okruzích. Kupkova umělecká díla připomínají nezapomenutelné a jsou výzvou k restituci odpovědnosti za zločiny kolonialismu a náboženské represe, jež v mnoha případech dosud nebyly odsouzeny a majetkově odškodněny.

Některé významy však výstava svými popisky stírá. Příkladem může být unifikace rozdílné role indiána v dílech Alfonse Muchy a Františka Kupky. Zatímco na Muchově plakátu Světové a mezinárodní výstavy v St. Louis 1904 (1903) hraje indián pouze kontrastní roli a prostorově i barevně je evropocentricky upozaděn za konstrukci půvabné dámy z vyšší společnosti, v Kupkově díle Nový svět a Oceánie (v již uvedené knize L'Homme et la terre) je naopak hlavní postavou v popředí, od níž se odvíjí kritika evropské kolonizace. Nostalgie indiánů kvůli jejich marginalizovanému údělu je sice přítomna v obou pracích, ale pointa je celkově, a zejména existenciálně zcela odlišná, neboť rozdíl mezi pouhým pozadím a hlavní rolí je nepřehlédnutelný.

Výstavy obvykle doprovází katalog. V případě recenzované výstavy však můžeme nahlédnout do bohatší publikace. Autor výstavy vydal knihu, jejíž textová část značně převyšuje obvyklý rozsah textu v katalogu. Kniha má sice identický název s výstavou, ale fakticky se jedná o samonosnou publikaci, jež není pouhým doplňkem výstavy. Její přečtení dává výstavě podstatně hlubší rozměr.

tiky používali rôzne nástroje prekonávania spomenutých bariér: mentoring, sieťovanie, tréningy a kvalifikačné programy, finančná podpora pre výskumníčky s povinnosťou starostlivosti o príbuzných, programy pre integráciu žien a mužov po návrate z materskej/rodičovskej dovolenky, flexibilný pracovný čas a organizácia práce, kariérne programy, zavádzanie nástrojov pre rovnaké odmeňovanie a podpora inštitucionálnych pracovísk a pracovných skupín venujúcich pozornosť rodovej rovnosti. Príkladom takejto praktiky je napr. vznik Inštitútu pre podporu rodovej rovnosti na Univerzite v Primorskej (Slovinsko), vďaka ktorému boli odstránené viačere štruktúrne bariéry znevýhodňujúce ženy (najmä ženy-matky) v ich kariérnom raste, a vo všetkej formálnej komunikácii sa zaviedol rodovo-citlivý jazyk.

3. Sklenený strop (glass ceiling): ženy v rozhodovacích pozíciách

Sklenený strop je prevažne neviditeľná bariéra, ktorá bráni ženám dosiahnuť najvyššie manažérske pozície. Paradoxom je, že je neviditeľnou najmä preto, že vďaka politikám rodovej rovnosti neexistujú formálne príkazy a regulácie, ktoré bránia ženám uchádzať sa o rozhodovacie pozície. Nízky počet žien v rozhodovacích pozíciách neznamena, že ženy nemajú záujem alebo sú málo kvalifikované. Dôvodom sú stereotypy, štruktúrne bariéry, organizačné kultúry, netransparentné procesy prijímania a povyšovania, a nedostatok harmonizácie pracovno-súkromného života. Praktiky, ktoré adresujú tento problém, sledujú dvojaké prístupy: „zaplátať deravé potrubie“ cez networking, tutoring a rodovo orientované tréningy žien dosahujúcich najvyššie kvalifikačné stupne alebo zaviesť „tvrdé“ opatrenia, predovšetkým kvóty. Najviac praktík tohto druhu bolo evidovaných v Nemecku a Rakúsku, v krajinách postsocialistického regiónu, kde je odmietanie proaktívnych pozitívnych akcií adresujúcich ženy stále citeľné, sme žiadne praktiky nevidovali.

Je třeba ocenit, že si autor a kurátorka výstavy vybrali jako téma vliv mimoevropských kultur na evropské umění, konkrétně výsek dějin českého výtvarného umění. Inspirace mimoevropskými kulturami je důležité analyzovat. Lze však říci, že koncentrace na historické období let 1850–1950 je poměrně bezpečnou volbou tématu, kde z důvodu značného časového odstupu u nás nehrozí žádná velká názorová konfrontace. Naopak rozbor tohoto tématu v období po druhé světové válce a zejména v posledních desetiletích problematické ekonomické a kulturní globalizace by přinesl mnohé provokativní otázky a výzvu otevřené nebo skryté tabuiza-

ci či cenzury, s níž se ve veřejném prostoru potýkáme. Dopad globálního kapitalismu na mimoevropské kultury by si zasloužil patřičné kritické rozbory a jejich prezentaci široké veřejnosti. Samozřejmě nelze autorovi a kurátorce vytýkat, že se nezaměřili na témata, která si prostě nevybrali. Je ale možné uvést, že dominantní zaměření interkulturních výstav na „klidná“ historická témata můžeme vnímat nanejvýš jako první krok k tomu, abychom nezavírali oči před mnohými současnými nespravedlnostmi, jež bychom neměli ignorovat a rezervovat je jako předmět zkoumání pro příští generace, až zanikne jejich znepokojující a nebezpečná aktuálnost.

„CENTRUM PROSVÍTILO CELOU FAKULTU“: ZPRÁVA Z KONFERENCE INTERSECTING FEMINISMS: THEORY, POLITICS AND ACTIVISM / MARCELA LINKOVÁ

Na počátku 90. let pobývala prof. Elzbieta Oleksy na univerzitě v Pittsburgu, kde v té době fungovalo pulsující centrum ženských studií, které bylo založeno v 70. letech. Tehdejší vedoucí se zeptala, jak se jí podařilo centrum ustavit, a bylo jí řečeno, že univerzita předložila projekt – a ten byl schválen. Vedoucí programu prof. Oleksy dokonce projekt poskytla, aby se mohla podívat na typy argumentů a rámování projektu. Po návratu do Lodže Elzbieta Oleksy myšlenka na centrum nedala spát, připravila tedy projekt a předložila jej tehdejší děkance své fakulty. Fakulta tenkrát sice byla konzervativní, ale děkanka souhlasila a projekt předložila vedení fakulty. Když souhlasili i proděkani, vzala si prof. Oleksy taxi a odjela na rektorát, kde zastihla rektora. Ten se shodou okolností právě vrátil z návštěvy na univerzitě v Dijonu, kde se setkal s tamním rektorem, který se s prof. Oleksy kamarádil. Rektorovi univerzity v Lodži o svém přátelství s Elzbieta Oleksy řekl, a tak když do jeho kanceláře prof. Oleksy

vstoupila s projektem, přijal ho vstřícně. Ještě ten večer prof. Oleksy odprezentovala projekt vedení univerzity, kde si vyslechla množství kritických poznámek – zejména ze své domovské fakulty. Jeden z prorektorů ale uvedl, že v USA taková centra má každá lepší univerzita a že Lodž si nemůže dovolit zůstat pozadu. Vedení univerzity tedy projekt přijalo a, jak řekla prof. Oleksy, „tehdy začaly problémy“.

Toto je zakladatelský mýtus Centra ženských studií na Univerzitě v Lodži, který prof. Oleksy odvyprávěla na zahajovacím panelu „matek zakladatelek“ s příznačným názvem *Gynealogie Centra ženských studií na Univerzitě v Lodži*. V roce 2012 Centrum oslavilo své 20. výročí a při této příležitosti uspořádalo ve dnech 16.–18. 11. 2012 konferenci s názvem *Intersecting Feminisms: Theory, Politics and Activism*. Jako v každém dobrém institucionálním zakladatelském mýtu i tady vedle kvality projektu i hlavní aktérky hrály velkou roli štěstí, náhoda a osobní známosti.

4. Nedostatok rodového povedomia a vedomostí, rodové stereotypy

V mnohých inštitúciách stále prevláda nízke povedomie a nízka informovanosť a vzdelanosť v rodovo relevantných otázkach. Táto oblasť je absolútne kľúčovou a nevyhnutnou pri búraní stereotypných názorov na rodovú rovnosť. Rodové vzdelávanie a posilňovanie/scitlivovanie rodového povedomia vyžaduje neustálu prácu, je to trvalý a systematický proces v každej spoločnosti. Praktiky zamerané na túto oblasť zahŕňajú široké spektrum iniciatív. Zo Slovenska treba spomenúť internetový portál Ženy vo vede v rámci Centra vedecko-technických informácií v SR, ktorý prináša rozhovory s významnými vedkyňami, informácie o rodovej rovnosti z EÚ, dokumenty a štatistiky. Hoci jeho obsah je veľmi limitovaný, je to jedna z mála aktivít v tejto oblasti na Slovensku.

5. Posilnenie (empowerment) žien vo vede a výskume

Posilňovanie sebadôvery a schopností žien v ich úsilí prekonávať rôzne bariéry v kariérnom postupe sa odráža najmä v pozitívnych/afirmatívnych akciách pre ženy, ktoré adresujú problémy ako nedostatok ženského sieťovania, nejasnosť kariérnych perspektív, málo manažérskych schopností alebo iných zručností, napr. technických (resp. nedostatok sebadôvery v tieto schopnosti), čo môže byť prekážkou v kariérnom raste. Často však práve iniciatívy, ktoré sú venované výlučne ženám, narážajú na odpor tak mužov, ako aj mnohých žien. Zozbierané praktiky v tejto oblasti sa opierajú o nástroje ako sieťovanie, mentoring, tréningy, kariérne programy pre študentky, doktorandky a mladé vedkyne, granty a ocenenia pre vynikajúce vedkyne.

Že k posunu za 20 let muselo dojít, bylo zřejmé už jen z oficiálních zahajovacích řečí, které přednesli starostka Lodže Hanna Zdanowska, prorektor pro výzkum Univerzity v Lodži prof. Antoni Różalski a děkan Fakulty mezinárodních a politických studií prof. Tomasz Domański. Nezazněly žádné řeči o plýtvání talentem a naplnění ženského potenciálu nebo nedostatečném vědeckém výkonu oboru (což ve svém zahajovacím projevu naopak připomněl děkan FSS Masarykovy univerzity při zahájení 2. česko-slovenské konference feministických studií v roce 2011). Prorektor uvítal feministické aktivistky a badatelky a Centru vřele gratuloval k vědeckým úspěchům. Starostka zdůraznila ženskou solidaritu, uvedla, že Lodž je skvělým místem k diskusím o rovnosti a feminismu, prohlásila, že na radnici ustavila pozici zplnomocněnkyně pro ženské záležitosti, a vyjádřila naději, že Centrum bude se zplnomocněnkyní spolupracovat. Lodž, jak řekla, je město žen – v současnosti zde existuje každoroční festival, jehož cílem je poukazovat na roli žen ve společnosti, který byl zaveden jako protiklad k evropskému fotbalovému šampionátu. Děkan pak už jen připomněl, že prof. Oleksy byla také po dvě funkční období děkankou fakulty a že on v tuto chvíli na univerzitě spolupracuje s třemi dalšími děkankami. V souvislosti s genderovým výzkumem se zmínil o jeho dvou důležitých aspektech – interdisciplinaritě a inovativnosti. Kromě toho, že tato úvodní vystoupení byla překvapující četností zmínek o feminismu a feministkách, nebyla – jak bývá obvyklé – vůbec nudná.

Na úvod gynealogického panelu jeho předsedající, viceprezidentka pro mezinárodní a globální záležitosti na Rutgersově univerzitě prof. Joanna Regulska, podotkla, že před 20 lety by slovo feminismus určitě uvedeno v úvodních zdravicích nebylo. Panelu se účastnily: Joanna Bożyk, bioetička Ewa Nowicka-Włodarczyk, Elżbieta Oleksy, Joanna Sz wajcowska, Joanna Wiszniewska-Domańska. Joanna Wiszniewska-Domańska, která se věnuje umění a program Centra vystudovala, se ve svém úvodním vystoupení zmíni-

la, že založení centra bylo velice emocionální. Na univerzitě se tenkrát setkávala s názory profesorů, že ženy jsou svojí speciální tělesnou konstitucí uzpůsobeny tomu, aby stály ve frontách, nebo že by se ženy neměly vymlouvat na bolesti hlavy a měly by být sexuálně svým partnerům vždy dostupné. Ewa Nowicka-Włodarczyk dodala, že v této době politicky odmítaly hovořit za ženy s tím, že jsou lidské bytosti a je jedno, jestli je člověk žena nebo muž. Elżbieta Oleksy hovořila o důležitosti politické a sociální situace – média upřednostňují kontroverze a feminismus nebyl vůbec vykreslován pozitivně. To mělo i negativní vliv na rekrutaci studujících do programu. Centrum ale všechny své studující sleduje – a všichni po studiích našli práci. Nicméně se stále potýká s problémem jasného profilu studujících. V současné době se Centrum, jako téměř všechna univerzitní pracoviště, potýká s problémem masifikace studia. Jak řekla prof. Oleksy, „systém se ubírá špatným směrem“. Závěrečné slovo diskuse připadlo španělské kolegyni z projektu Gemma, která uvedla, že feminismus kromě jiného znamená i boj proti neoliberalismu a konzervatismu a že je nutné trvat na vysokoškolském vzdělání jako výchově ke kritickému myšlení, a ne produkovaní masivních počtů vysokoškoláků.

První plenární přednášku přednesla Joanna Mizielińska z Univerzity sociálních a humanitních věd ve Varšavě a věnovala se „Decentrování západních sexualit: Středoevropská a východoevropská perspektiva“. Mizielińska se zabývala otázkou queer práv na Západě a na Východě. Do kontrastu postavila lineární čas od 50. a 60. let, kdy vzniklo homofilní hnutí, přes 70. léta a gay osvobození s lesbickým feminismem k 80. létům a AIDS a 90. létům, od kdy se rozvíjí queer teorie. Na rozdíl od tohoto postupného vývoje by se po roce 1989 měl na Východě celý západní narativ modernizace odehrát během několika let. Dochází tak k časové disjunkci a hypervelocitě. A jaké jsou důsledky této časové disjunkce? Z hlediska otázky identity se v Polsku od počátku rovnou pracuje s identitou LGBT, a Mizielińska proto

6. Harmonizácia pracovného a súkromného života

Oblasť zosúladzovania pracovného a súkromného života je vo všetkých skúmaných krajinách významnou, ak nie najvýznamnejšou bariérou v kariérnom postupe žien. Distribúcia zodpovednosti za domácnosť a výchovu detí, ako aj rozdelenie genderových rolí sa nemení (alebo len veľmi pomaly). Ženy sú primárne zodpovedné za starostlivosť o deti a domácnosť, v dôsledku čoho majú kariérne prestávky, po ktorých je návrat a integrácia do pracovného (vedeckého) života veľmi ťažká. Táto rodovo špecifická diskontinuita kariérnych ciest žien má za následok, že ak chcú uspieť, musia znova a znova dokazovať ich zanietenie pre vedeckú prácu a pracovať i vykazovať omnoho viac než muži, čo dokazujú aj empirické výskumy. Všetky participujúce krajiny sa otázkou harmonizácie pracovného a súkromného života zaoberajú buď na národnej alebo inštitucionálnej úrovni. Bežnými prístupmi sú flexibilný pracovný čas, teleworking, služby a granty pre opatrovanie detí, granty pre matky po návrate z materskej/rodičovskej dovolenky. Na Slovensku bolo dobrým príkladom zariadenie SAV pre krátkodobé opatrovanie detí (žiaľ, kvôli legislatíve muselo byť zrušené, keďže prevádzkovanie zariadenia pre opatrovanie detí podlieha početným predpisom, ktoré pracovisko, ako je SAV, nebolo možné dlhodobo spĺňať).

7. Zmena organizačnej kultúry

Iniciatívy, ktoré sa sústreďujú na zmeny organizačnej kultúry, sa týkajú predpísaných i nepísaných pravidiel, noriem, zvykov a hodnôt, ktoré ovplyvňujú správanie zamestnancov inštitúcie a ktoré sa často „tvária“ ako rodovo neutrálne, v skutočnosti však podporujú mužov. Praktiky zamerané na problém zmeny organizačnej kultúry sledujú holistický prístup a preferujú aj tzv. tvrdé opatre-

hovoří o „zahrnutí před tím, než identita byla vůbec ustavena“. Z hlediska vývoje a stadií na Západě na sebe jednotlivá stadia navazují a utváří se lineární vyprávění, které je výsledkem předchozího vývoje. Na Východě se oproti tomu odehrává vše najednou, není zde ale žádná historie, žádná „minulost“ a dekonstrukce probíhá dohromady s konstrukcí (od počátku byl používán jazyk queer teorie a teorie Judith Butler). Z hlediska produkce znalosti a otázky toho, či hlas se počítá, naproti sobě stojí západní narativ o pokroku versus východní narativ o zaostávání, kdy Východ figuruje jako „opozdění následovníci“. Tímto způsobem dochází k esenciaci CEE regionu a identifikaci CEE regionu jako násilného, nebezpečného a extrémního. Ustavuje se tím západní nadřazenost a s tím spojená „etická povinnost“ pomoci CEE. Po rozšíření EU se potom západní Evropa přepisuje jako „Evropa“ a Východ jako to Jiné, opožděné, homofobní proti liberalizované a osvícené západní Evropě. Homofobie je tudíž projektovaná na Východ. Na závěr Mizelińska citovala Dasu Duhacek (1998: 129): „Jak máme mluvit o feminismu, který je jiný, než západní feminismus, pokud ne jako o feminismu, který je k němu jiný, což by předpokládalo západní feminismus jako parametr.“ V diskusi byl následně kritizován zjednodušující pohled na údajný západní lineární vývoj, který byl zpochybněn. Zároveň se přítomné Američanky dotazovaly na to, jak by tedy měl probíhat dialog mezi Východem a Západem v oblasti queer práv, který by se nedopouštěl stereotypizací a generalizací, které byly prezentovány. Mizelińska na to odpověděla: „Naslouchejte!“ – a tato jednoduchá odpověď by mohla být čtena jako určitá kritika toho, že autorka otázky vlastně vůbec celou prezentaci určitým způsobem nepochopila. Mizelińska totiž v určité chvíli prezentace citovala Donalda Halla (*Queer Theories*, 2003), který ve vztahu k východním queer studiím napsal: „Čtete je, když budete mít čas.“¹ Tedy jako něco, co vlastně není pro západní queer studia jakkoli relevantní a důležité, jako určitý appendix, který se snaží udělat to, co my již máme.

Další plenární přednáška profesorky Niny Lykke ze švédské Univerzity v Linköpingu na toto téma volně navazovala. V přednášce s názvem „Vášnivá disidentifikace“ se věnovala demokratickému potenciálnímu odpoutávání. Disidentifikaci definovala jako strategii, jak dělat vědu a aktivismus z intersektorální pozice, kde multiplicita stanovisek je silou. Na úvod citovala Rosi Braidotti: „Jediná věc, která je nám, sestry, společná, jsou naše rozdíly.“ Podle Lykke tkví v disidentifikaci potenciál radikálně demokratické formy zapojení. Disidentifikace je tedy subjektivní pozice mezi identifikací a kontraidentifikací, jde o dialektiku identifikace a kontraidentifikace. Disidentifikaci se zevrubně věnuje Judith Butler v kapitole 7 *Bodies that Matter* a popisuje ji takto: Je to jako stát pod transparentem, ke kterému přináležíš a nepřináležíš. Podle Slavoj Žižeka vede disidentifikace k politické pasivitě, s tím ale Butler nesouhlasí a hovoří o politizaci disidentifikace, o tom, jak ji produktivně mobilizovat. Proces disidentifikace ilustrovala Lykke dvěma dobře známými příklady feministického kánonu: na příkladu Chandry Mohanty (*Under Western Eyes*, 1984) ukázala proces disidentifikace od bílého feminismu, který konstruoval obraz monolitické ženy třetího světa, který eliminoval specifika a diverzitu žen třetího světa. Druhým příkladem byla Sandy Stone (*The Empire Strikes Back. A Posttranssexual Manifesto*, 1991). *Posttranssexuální manifest* je odpovědí na útok Janice Raymond v knize *Transsexual Empire: The Making of the She-Male* (1979), kde lesbická feministická aktivistka Raymond útočí na Stone a obviňuje ji z toho, že se snažila zničit nahrávací studio a uskupení Olivia Records a ženství vůbec svojí „mužskou energii“. Sandy Stone je také příkladem disidentifikace od transsexuální identity v žánru transbiografie, kdy je operace změny pohlaví vykreslena jako bod, od kterého není návratu. V této verzi biografie existují pouze dvě identity – před operací a po operaci, které musejí být naprosto jednoznačně odděleny, a historie před operací musí být vymazána, popřena, anulována. Sandy Stone tento přístup kritizuje a posttranssexuál-

nia, zamerané na štrukturálnu/organizačnú zmenu, zavádzanie inštitucionálnych rodových stratégií adresujúcich ženy aj mužov, zakladanie špecializovaných oddelení pre rodovú rovnosť, podporu rodovo vyvážených výskumných tímov, rodovo senzitivnú komunikáciu, stratégie orientované na rovné odmeňovanie alebo podporu rodového výskumu vo vede. V tejto oblasti postsocialistické krajiny stále zaostávajú.

Výskum dobrých praktík sa v druhej fáze výskumu pretavil do aktivít na národnej úrovni. Na Slovensku pracovala v projekte skupina expertiek, ktorá pripravila dokument „Rodová rovnosť vo vede v SR: odporúčania na dosiahnutie rodovo vyváženého prostredia v akademických a vedeckovýskumných inštitúciách“. Projektový tím z Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici zorganizoval v septembri 2011 aj konferenciu „Ženy v slovenskom/európskom akademickom a výskumnom prostredí“ s výstupom z konferencie. Či sa výstupy projektu odrazia v praxi, ukáže budúcnosť.

Literatúra

Beňová, K., Košťálová, K. 2012. Ženy v slovenskom/európskom akademickom a výskumnom prostredí. [online]. Banská Bystrica: UMB. [cit. 31. 5. 2013]. Dostupné z: <http://download.steinbeis-europa.de/@gendera_news/zborník_konferencia_gendera.pdf>. Rodová rovnosť vo vede v SR: odporúčania na dosiahnutie rodovo vyváženého prostredia v akademických a vedeckovýskumných inštitúciách. [online]. [cit. 31. 5. 2013]. Dostupné z: <http://download.steinbeis-europa.de/@gendera_news/slovakia_recommendations_brochure_28pages_gendera.pdf>.